

मागे राहिलेल्यांच्या कथा-व्याथा

- डॉ. शुभांगी पारकर

आत्महत्या ही राग, निराशा, चीड यांनी भरलेल्या असह्य आणि टोकाच्या मानसिक वेदनेतून सुटका व्हावी यासाठी केलेली कृती असते. आत्महत्येच्या अभ्यासकांच्या मते हा जाणीवपूर्वक केलेला प्रयत्न नसला, तरी कौटुंबिक गुंतागुंतीच्या परिघात निर्माण झालेल्या यातना कशा दूर करायच्या किंवा त्यातून आपण आपली सुटका कशी करून घ्यायची या विचारकल्लोळतून आत्महत्येचे विचार व्यक्तीच्या मनात डोकावत असतात.

मानसशास्त्रज्ञ शेडमन (Sheidman) यांच्या सिद्धांतानुसार आत्महत्येपूर्वी त्या व्यक्तीच्या विचार करण्याच्या क्षमतेला मर्यादा आलेली असते. त्यामुळे अडचणीच्या काळी आपल्याकडे काय आणि किती पर्याय उपलब्ध असू शकतात याचं आकलन त्या व्यक्तीला होत नाही. अशा व्यक्तीची सारासार वा साधकबाधक विचार करायची क्षमता कमी झालेली असते. समस्यांनी ग्रस्त आणि त्रस्त झालेल्या या आत्मग्रस्त व्यक्तींना आपल्या समस्यांचं नीट विश्लेषण करता येत नाही. त्यांचं मन बंधि आणि बुद्धी क्षीण झालेली असते. त्यांचे विचार म्हणजे दोन ध्रुव, इतके टोकाचे असतात. पहिल्या ध्रुवावरचा विचार म्हणजे आपल्यासमोर टाकलेली भीषण समस्या पूर्णपणे संपली पाहिजे. आपल्या गंभीर वेदनेचा अंत होऊन आपण त्यातून मुक्त झालो असलं पाहिजे, तर दुसऱ्या ध्रुवावरचा विचार म्हणजे आपणच या असह्य यातना संपवल्या पाहिजेत. त्यासाठी या यातनामय आयुष्यालाच संपवलं तरी चालेल. या दोन ध्रुवांमध्ये विचारांची जी मालिका असते, ती ना त्या व्यक्तीला भावनांवर मात करायला देते, ना आयुष्याला त्या यातनांसमोर शरण यायला देते. खरं तर या दोन ध्रुवांमध्ये असते ती माणसाची दीर्घकालीन सहनशीलता आणि जगण्याची प्रबळ इच्छाशक्ती, जी जीवन जगायला शिकवते. एक अर्थपूर्ण वचन आहे - *Death is life's way of telling you are fired. Suicide is your way of telling life you quit.*

आत्महत्या करणाऱ्या व्यक्ती आत्महत्येबाबत शंभर टक्के ठाम असतात की नाही याबाबत मानसशास्त्रात एकवाक्यता दिसत नाही. आत्महत्येच्या भावुक परिघात शिरलेली व्यक्ती ही क्षणाक्षणाला मरणाची वाट पाहत असते, क्षणोक्षणी जगूही पाहात असते. यामध्ये जे काही सूक्ष्म वा दीर्घ अंतर जीवन-मृत्यूच्या दरीत आपल्याला सापडतं, त्याचा किती उपयोग ती व्यक्ती स्वतःसाठी वा तिचे नातेवाईक तिच्यासाठी करतात, यावर त्या व्यक्तीचं 'टू बी ऑर नॉट टू बी' वास्तविकदृष्ट्या अवलंबून असतं. रोहिणीची कथा अशीच. तिच्या बाबतीत

अशीच जीवन-मृत्यूची दुविधा होती.

रोहिणी २९ वर्षांची, बारावीपर्यंत शिकलेली आणि नोकरी करणारी हरहुन्नरी स्त्री. आई-वडिलांबरोबर वन-रूम-किचनमध्ये मोठी बहीण आणि लहान भाऊ यांच्याबरोबर मध्यमवर्गीय, सुखी आयुष्य व्यतीत करत होती. आई शिस्तप्रिय आणि कडक स्वभावाची असल्यानं त्या सगळ्या भावंडांत भिडस्तपणा आपसूकच आला होता. मोठ्या बहिणीचं लग्न एका समंजस घरात झालं होतं. ती संसारात स्थिरावली होती. रोहिणी बारावी नापास झाल्यावर आई-वडिलांनी खूप प्रोत्साहन दिल्यानंतरही तिचं पुढे शिक्षण घेण्यास नकार दिला. तिच्या एका मैत्रिणीच्या सल्ल्यानं ती कारखान्यात कामाला लागली. त्याच मैत्रिणीच्या चुलत भावाशी- प्रकाशशी तिची जुजबी ओळख झाली होती. प्रकाशनं तिच्या मागे लागून लागून एका 'व्हॅलेंटायन डे'ला आपण तिच्यावर अमाप प्रेम करत आहोत अशी म्हाही दिली; ताज्या लाल गुलाबासकट.

रोहिणी आईच्या धाकात वाढलेली, सांस्कृतिक मर्यादांची सीमा पाळणारी; बावरली, घाबरली... पण हळूहळू त्याच्या प्रेमात हरवूनही गेली. प्रकाश 'डॅशिंग' हिरोसारखाच वागायचा. आपली बाइक 'धूम मचा ले धूम' दिमाखात चालवायचा. नाही म्हणायला तरुण वयात प्रेमाचे धुंद दग दिसले की प्रीतीची बरसात होतेच. सगळंच कसं धुंदबेधुंद असतं आणि वास्तवाचं भान नसतं. बारावीच्या वर्षाच्या मध्यावर प्रकाश रोहिणीला भेटला असल्यानं तिच्या प्रेमाचा ढोल वाजत राहिला; पण बारावीचे पार बारा वाजले. आई-वडिलांच्या जेव्हा हे लक्षात आलं तेव्हा त्यांनी रोहिणीला सजग केलं. पुढे शिक्षण चालू ठेवायचा सल्लाही दिला; पण रोहिणीचा शिक्षणाकडे फारसा कल राहिला नव्हता. तिला प्रकाशशी लग्न करायचं होतं. आई-वडिलांनी तिला समजावण्याचे खूप प्रयत्न करून पाहिले; पण ती काही बघेना. अत्यंत सालस स्वभावाची ती आता हळूहळू उलट उत्तरं द्यायला लागली होती. ती प्रकाशबरोबर पळूनबिळून गेली तर उगाच बदनामी होईल, या चिंतेनं आईवडिलांनी शेवटी तिचं लग्न लावून दिलं. लग्नानंतर आईवडिलांना कळलं, की प्रकाश फक्त नववी शिकलेला होता आणि बारमध्ये काम करून २३ ते ३० हजार रुपये महिना कमावत होता. लग्नाच्या नवलाईचे दिवस संपले, तसं रोहिणीच्या लक्षात आलं, की प्रकाशमध्ये बदल व्हायला लागले आहेत. घरात किरकिरी सासू होतीच आणि लग्न झालेली एक नणंद वेऊन-जाऊन असे. प्रकाशचं घर चाळीत होतं.

अव्यवस्थित, विस्कळीत असं घर. रोहिणीच्या घराच्या अगदी विरुद्ध टोकाचं! तिच्या आईनं परिस्थितीचा अदमास घेऊन तिला काही झालं तरी नोकरी सोडू नकोस, असा सल्ला दिला होता; पण प्रकाश आणि त्याची आई तिचं नोकरी सोडावी म्हणून तिच्यावर दबाव आणत होते. कारण त्यांना स्वयंपाकपाणी करायला, घरदार चालवायला बाई हवी होती! रोहिणी बधत नाही असं पाहून प्रकाश चवताळत होता. तो तिला अर्वाच्य शिवीगाळ करू लागला, तिच्या अंगावर धावून जाऊ लागला. आपले रुमानी दिवस लग्नानंतर काही महिन्यांतच संपतील आणि असे रुक्ष, बेभरवशाचे दिवस पाहायची वेळ येईल, याची रोहिणीला स्वप्नातसुद्धा कल्पना आली नव्हती. प्रकाश रोहिणीला सतत

घरकामातल्या क्षुल्लक कामांवरून शिवीगाळ करत होता, पाणउतारा करत होता. वेळीं अवेळी थप्पड मार, धपाटा घाल हेही चालूच होतं. आता त्यांच्यातलं नातं फक्त शरीरसंबंधाइतकंच उरलं होतं. दारूच्या व्यसनामुळे आणि जुगाराच्या सवयीमुळे अलीकडे त्याला पगाराचे पैसे पुरत नव्हते. त्याच्या कामावरही तो नियमित जात नव्हता. त्यामुळे त्याला नोकरीतून काढून टाकण्याचा विचार सुरू होता.

पैशांची चणचण भासू लागल्यानं प्रकाश रोहिणीला माहेरहून पैसे मागून आणण्यासाठी आणखी शिवीगाळ करू लागला, मारझोड करू लागला. दरम्यान ती गर्भवती राहिली. तिची परिस्थिती पाहून तिच्या आईनं तिला माहेरी आणलं. तिचं बाळंतपण व्यवस्थित केलं. तिची तब्येत सुधारली. सुरक्षित आणि प्रेमाच्या माहेरच्या वातावरणात तीही शांत झाली; पण मनात संसाराचा दाह होताच. नवऱ्याच्या मारझोडीचा सुरुंग सासरी गेल्यावर कधी भडकेल, याची भीती तिला सतत वाटत राहायची. तिकडे सासू आणि नणंद प्रकाशच्या दारू पिण्याला रोहिणीलाच जबाबदार धरत होत्या. 'लग्नानंतरच तो असा झाला' असा वाद घालत होत्या. इकडे आई-वडील रोहिणीचा प्रेमानं सांभाळ जरी करत होते, तरी तिची जबाबदारी पूर्णपणे घ्यायला तयार नव्हते. 'बघ,

आता तुम्हाला गोंडस मुलगा झाला आहे. आता तुझा नवरा सुधारेल, जबाबदारी घेईल,' असं म्हणत होते. शेवटी आईनं रोहिणीला सांगितलं की, 'तुलाही आता जमवून घ्यावं लागेल. सांभाळून घ्यावं लागेल.' या शब्दांत आईची कणव होती, काळजी होती; पण तिची बांधिलकी दिसत नव्हती. भावानंही आश्वासन दिलं, की थोडीफार आर्थिक मदत तो करेल. शिवाय तिचं अधूनमधून माहेरी यावं, थोडा विसावा घ्यावा आणि पुन्हा ताजंतवानं होऊन सासरी जावं.

प्रकाश रोहिणी आणि बाळाला घेऊन आपल्या घरी आला खरा, पण त्याच्यात काडीमात्र सुधारणा झाली नव्हती. रोहिणीला नोकरी करायची होतीच. तिला मिळणारा वीसएक हजार रुपये पगारसुद्धा महत्त्वाचा होता. बाळाचं पालनपोषण महत्त्वाचं होतं. शिवाय घराबाहेरचा वेळ तिच्यासाठी खरंच सुरक्षित होता. घरी आल्यावर रोहिणीला आणखी एक गोष्ट कळली आणि तिच्या पायाखालची जमीनच सरकली. ती माहेरी असताना तिच्या सासूबाईंनी कामासाठी म्हणून गावातून एक तरुण बाई घरी आणली होती. ती त्यांच्या दूरच्या नात्यातली होती. शेजारणीकडून रोहिणीला कळलं, की प्रकाश आणि त्या बाईमध्ये अनैतिक संबंध होते. रोहिणीला सासरी न्यायच्या चार दिवस आधीच त्या बाईला त्यांनी परत पाठवून दिली होती. दिवस

‘असह्य वाटणाऱ्या जीवन-परिस्थितीपासून सुटका म्हणजे आत्महत्या’ असाच विचार अनेक आत्महत्याग्रस्तांनी म्हणण्यापूर्वी केलेला असतो. विचारांच्या दोन टोकांच्या मधली विचारसाखळी विस्कळीत झाली आणि विवेकी निर्णय घेण्याची क्षमता क्षीण झाली, की अशी व्यक्ती पुष्कळदा हे ‘हुटके’चे विचार आपल्या माणसांजवळ बोलून दाखवते. गरज आहे, ती त्याचं गांभीर्य वेळीच ओळखून तिला सावरण्याची... आपल्या माणसाच्या सुटकेची.

सुटका ?

जसजसे पुढे जात होते, तसतसे रोहिणीचे हालही वाढत होते. प्रकाश तिला मारझोड करत होता, पदोपदी तिचा अपमान करत होता. सासूही शिवीगाळ करीत होती. तिला पुरेसं जेवणही ते देत नसत. दरम्यान तिला पुन्हा गर्भ राहिला; पण प्रचंड शारीरिक आणि मानसिक छळानं तिचा गर्भपात झाला. आईनं पुन्हा तिला माहेरी नेलं. पण या वेळी रोहिणी सुखावली नाही. नवरा पुन्हा त्या बाईला गावातून आणेल याची तिला भीती होती. थोडी सावरल्यासारखी झाली आणि ती पुन्हा सासरी आली. या वेळीही ती बाई आली होती. यासंबंधी तिचं नवऱ्याला विचारलं, तर उलट त्यानं रोहिणीलाच बाहेरखाली म्हणत मारझोड करून घराबाहेर उपाशी ठेवलं.

रोहिणीची सहनशक्ती हळूहळू संपत चालली होती, ती खचत चालली होती. आपल्या भविष्यात यापुढे काही आशादायक घडेल यावर तिचा विश्वास नव्हता. हळूहळू प्रकाशनं त्या बाईला घरातच आणून ठेवलं. आपल्या मुलाला मैत्रिणीच्या पाळणाघरात ठेवून रोहिणी नोकरी करत होती. तिचा पैसा घरात कसा संपत होता हे तिचं तिलाच कळत नव्हतं. तिला जीव नकोसा झाला होता; पण मुलाची माया, त्याचं भविष्य तिला जगवत होतं. एके दिवशी मात्र तो मुलगा 'कोणाचं तरी पाप असेल,' असं म्हणत नवऱ्यानं रोहिणीला घराबाहेर काढलं. रोहिणीच्या

संयमाचा अंत झाला. रागानं तिचा मनावरचा ताबा सुटला. आता वातून आपण मुलासकट आपली सुटका करावी, कारण आपल्यानंतर हा दुष्ट नवरा मुलाचेही हाल करेल असं तिला वाटलं असावं. तिचं मुलाला विष पाजलं आणि स्वतःही विष पिऊन माहेरी पोहोचली. रोहिणी मृत्युमुखी पडली, पण तिचा मुलगा वाचला. रोहिणीच्या माहेरच्यांनी त्याची जबाबदारी घेतली. नंतर तिच्या भावानं पोलिसांना रोहिणीची सगळी कथा सांगितली. भावाला खूप अपराधी वाटलं. रोहिणीचं घटस्फोट घ्यावा, असं मैत्रिणींनी तिला लग्नाच्या पहिल्या वर्षीच सुचवलं होतं; पण माहेरी ते कोणाला मंजूर नव्हतं. त्यांना सामाजिक दडपण होतं. रोहिणीच्या घरची मंडळी पारंपरिक विचारांची आणि सुसंस्कृत कुटुंबातली होती; पण कौटुंबिक हिंसेमुळे स्त्रीचा होणारा निर्दय छळ आणि त्या छळाची काय आणि किती किंमत मोजावी लागते याचा त्यांना अंदाज नव्हता. प्रकाशच्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या क्रूर कथा ऐकून तेही खूप भेदरले होते. अलीकडे केलेल्या संशोधनानुसार कौटुंबिक हिंसेचा बळी ठरलेल्या स्त्रियांच्या आत्महत्येचं प्रमाण इतर आत्महत्याग्रस्त स्त्रियांपेक्षा १७ पटीनं जास्त असते, असं पाश्चात्य देशांत दिसून आलं आहे. रोहिणीचं 'आपल्याला आयुष्याचा कंटाळा आला आहे, आता हा अत्याचार सहन होत नाही,' असं माहेरी सांगितलं होतं; पण ती नुसती कंटाळली आहे, की तिच्या मनात आयुष्य संपवण्याचे विचार येत आहेत हे त्यांनी समजून घ्यायला हवं होतं. 'आम्ही तिला आमच्या घरी वेळोवेळी ठेवून घेत होतो, आधार देत होतो. आणखी काय करणार होतो आम्ही?' या अपराधी आणि निराश विचारांनी रोहिणीच्या घायाळ पालकांचं मन आक्रंदत होतं. तिच्या आत्महत्येनंतर रोहिणीच्या वडिलांना उच्च रक्तदाबामुळे पक्षाघाताचा झटका आला.

असे अनेक पालक आज समाजात वावरत आहेत. आपल्या मुलांच्या कौटुंबिक हिंसेचे तेही बळी ठरत आहेत. त्यांच्या कुटुंबाची स्थितीही दाहक झाली आहे. स्त्रीच्या सासरी वैवाहिक वाद असेल, ती आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसेल, तिचा नवरा दारूडा असेल आणि कौटुंबिक हिंसा होत असेल, तर तिला भावनिक, मानसिक आधार द्यायला हवा; कायद्याची मदत घ्यायला हवी. मुंबई महानगरपालिकेत अनेक 'दिलासा केंद्र' आहेत. ती स्त्रीला आधार तर देतातच, पण तिला सक्षम आणि सबल होण्यासाठी सर्व बाजूंनी समुपदेशन करतात. अशा भयानक परिस्थितीत तिला औदासीन्याचा विकार जडला असेल, तर तिला योग्य निर्णय घ्यायला जमत नाही म्हणून त्याचाही योग्य उपचार व्हायला हवा.

अशा स्त्रियांना वेळीच सावरता आलं, तर आणखी 'रोहिणी' होणं टाळता येईल.

♦ pshubhangi@gmail.com

हेल्पलाइन

हितगुज (मुंबई महानगर पालिका)

२४९३९२९२

इंडियन सायकियाट्रिक सोसायटी

९८००५३२०८०७

(संध्याकाळी ६ ते रात्री ९२)

